

FATABUREN 1998

KÄNN DIG
SJÄLV

KÄNN DIG SJÄLV

NORDISKA MUSEET

KÄNN DIG SJÄLV

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK FATABUREN 1998

Fataburen 1998

ISBN 91 7108 428 2 ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare

Redaktör *Ingrid Bergman*

Grafisk form *Linn Fleisher*

Omslag *Collage av fotografier ur boken*

Foto om intet annat anges *Sören Hallgren, Nordiska museet*

Tryckt hos MediaPrint, Uddevalla AB 1997

KAPTEN ELINS TROLLTYG

Ebbe Schön

På Nordiska museet förvaras, i en för ändamålet särskilt snickrad trälåda, några föremål som av tradition går under benämningen "Kapten Elins trolltyg". Det är ett djurhorn, en kort käpp med en påträdd skinnbit, ett fragment av en människo-skalle, en björnklo, en tuppfoot och en liten "avgudabild". Föremålen har tidigare funnits på Statens Historiska Museum dit de överfördes 1864 från Göta hovrätt i Jönköping. Till Nordiska museet kom de 1926.

"Kapten Elin" har varit ett välkänt begrepp i folktraditionen. Hon var huvudperson i anmärkningsvärt många av de sägner om häxor som har berättats i Sverige på 1800-talet och även senare. I botten ligger en värmländsk rättegång, från Näs 1720 (Protokoll från Näs häradsrätt i: Justitierevisionen, Besvär- och ansökningsmål, maj 1724, Riksarkivet). Rättegången gällde ett antal kvinnor som anklagades för att ha försvurit sig åt djävulen och företagit resor till helvetet – alltså inte till Blåkulla som annars brukar vara fallet. Torparhustrun Elin i Mofikerud ansågs vara ledaren. Hon hade länge varit i rykte över hela försam-

Kapten Elins trolltyg.

lingen för "Signerij, widskepelse och andra onda konster". Denna process utspelades alltså långt efter det stora häxoväsendet på 1660- och 1670-talen. Häradsrätten kunde själv inte avgöra ärendet på grund av "Saakens Weder-styglighet". Den fann att "en slijk och owanlig Casus bör med Höga Wederbörande Communiceras innan den wijdare angripes och handteras". En speciell kunglig kommission tillsattes för ärendet. Som domare tjänstgjorde en lagman ur Göta hovrätt. Kungl. Maj:ts dom i maj 1724 innebar inget dödsstraff men väl "kroppsplikt", alltså spöslitning. För Elins del innebar det att hon piskades vid kyrkan två söndagar i följd med sammanlagt 20 spöslag och att hon därefter "landsförvisades", alltså jagades från hemorten.

Trots att de omfattande förföljelserna av häxor hade upphört redan 1667 var tron på trolldomens krafter alltså ingalunda död i början på 1700-talet, inte ens bland sådana som tillhörde landets "bildade" skikt. Ännu i 1734 års lag framkommer det tydligt att även de lagfarna trodde att vissa människor hade förmåga att döda och skada andra med trolldomens hjälp. Straffen var formellt sett fortfarande hårda: "Hwar som brukar truldom, och skadar annan till kropp eller egendom (...) miste lifwet. Får någor död ther af; tå skal man steglas och kona halshuggas, och i båle brännas." Trolldomsparagrafen försvann inte ur lagboken förrän 1779, på upplysningsmonarken Gustav III:s tid.

Viktigt för sägenbildningen var i vårt aktuella fall en liten "folkbok" om rättegången i Värmland 1720 som kom ut nästan hundra år efteråt och fick stor spridning. Den kallades "Tillförlitlig Berättelse om Den Ryktbara Trollpackan Kapten Elins förmenta Resor till Blåkulla och Bekantskap med Djefwulen" och trycktes första gången 1815. Växelverkan mellan muntlig tradering och skriftliga källor har ofta visat sig effektiv för att både nybilda och vidmakthålla sägner och trosföreställningar, och så är det också i det här fallet. Folkbokens popularitet har medfört att Kapten Elins namn har kommit att fästas vid sägenmotiv av skiftande art. Man har också visat upp föremål som påståtts ha tillhört den kända häxan, exempelvis

"Kapten Elins skinnbyxor". På Tjörn i Bohuslän berättade folk på 1840-talet att dessa byxor fanns på gården Pirlanda i Klövedals socken. En dräng hade fått för sig att han skulle prova byxorna, men han hade knappt hunnit trä in ena benet förrän han for iväg rakt upp i luften och snabbt blev förflyttad till Amsterdam. Där träffade han en släkting som förärade honom en nybakad kaka. Resan hem gick så fort att kakan ännu var varm när han landade vid hemmet i Klövedal.

Men innehållet i de "bekännelser" som man fick höra under rättegången i Värmland 1720 är knappast mindre häpnadsväckande. En flicka, Brita Persdotter i Lillängen, framträdde först. Hon visste inte själv hur gammal hon var, men rätten bedömde hennes ålder till tolv eller tretton år. Hon kom med en redogörelse som hon hade lämnat flera gånger under tidigare förhör och som nu måste var ordentligt inövad och avputsad.

Brita berättade nu att hon förra påsken i sin mormors och morfars stuga hade blivit lockad av Elin i Mofikerud att delta i ett märkligt gästabud. Några dagar före påsk hade Elin lovat henne att få följa med på festen. I gengäld ville Elin ha ett halskläde som tillhört flickans döda mor. På påsknatten kom så Elin in genom skorstenen och frågade om hon var beredd. När svaret blev ja, lade Elin en träklamp med omvirade kläder i sängen så att ingen skulle märka att Brita var borta under natten.

Flera andra kvinnor hade samlats för att delta i gästabudet. Elin tog fram ett horn och smorde en lång käpp som Britas morfar brukade stödja sig på. Flickan fick befallning att sätta sig på käppen, "säjandes desse orden, drag upp och ner och ända upp i Hellwetet". Effekten blev omedelbar och överraskande: "iag lyftes up i Wädret och flög af, då iag tämmeligen fasade och begynte att gråta, wille icke följja och icke hade mer än kiortell och Särk på mig." Det bar västerut över ett gärde och plötsligt "förwandlades Kiäppen iag reed på, uthi en Hara, som war hehl leen och miuk att rijda på". Kvinnorna landade på ett berg, där de väntade på en främmande person både länge och väl. Till slut kom en man som bar svarta kläder och hade horn både i pannan och på knäna. Kvinnorna frågade varför han hade dröjt

Smörjhornet.

så länge, och han svarade att han hade varit i Bergslagen och förmått en kvinna att vrida halsen av sitt barn. Men kvinnorna knotade och tyckte att det inte borde ha tagit så lång tid. De sa: "Wij gifwa dig Satan." Men han svarade att han själv var just den mannen.

Kvinnorna bad Brita hälsa på "Goffar" och ta honom i hand, men hon vågade inte. Då gick han fram och tog loss en lock av hennes hår, varefter han skar henne i högra handens "nambn-lösa" finger. Satans bägge händer var ludna och försedda med klor. Han lovade henne all tänkbar välgång i livet, men hon var fortfarande ledsen och avvisande. Han blev vred och sa att det var galet av kvinnorna att ta med den där "bytingen" på färden. Hon skulle säkert ange allihop, menade han. Elin i Mofikerud och en annan kvinna hotade henne då och sa att om hon angav dem skulle de tillverka en jättestor orm som var fyrbent som en häst och som skulle uppsluka henne.

Omsider hamnade alla i Ny sockens kyrka, där Satan mässade framför altaret, förkunnade från predikstolen och delade ut vin och oblater till alla. Vad han exakt sa kan hon inte minnas "uthan det war wähl försmädellse emot Gud och föracktelige ord såsom Gud kan Eder intet godt giöra uthan sätter Eder uthi fattigdomb (...), men iag skall skillia Eder ifrån sådant, gifwa Eder hwad Ert Hierta lyster, önskar och begiärer, så att ingen ting Eder tryta skall". Nästan hela kyrkan var full med folk som skulle till helvetet, uppgav Brita.

Sedan tog kvinnorna i fans sällskap vägen över kyrktornet, där de skrapade metall av klockorna, "och kastade hwar sitt afskafne i Wädrret med desse orden, Wij önska våra Siählar ej närmare komma Gud än detta till Kläckorna åter kommer". De satt en stund på kyrktaket innan den verkliga resan började. Nedanför red två dragoner. En av käringarna, Kerstin i Takene, flög ut över dem och pissade på dem och skrattade och gladde sig över detta spratt. Dragonerna undrade varifrån regnet kom, eftersom himlen var klar, "men Kiäringarne bannade Kierstin för sådant".

Efter att ha varit i många bondställen och även besökt

Karlstad kom följet till en stor välbyggd gård. De ställde fordonen utanför och gick in i en byggnad, där det var "Silwer och Tenn, Koppar och allehanda wackert på Wäggarna som hoos förnemt folk plägar wara". Gästerna fick sätta sig till bords, och rikligt med mat och dryck serverades. Men Brita förmådde inget äta, för hon tyckte att maten enbart bestod av ormar och grodor. Kvinnorna hade med sig förning till Satans fru: "Hon war en lijten Menniskia, klädd i sidt grådt Lakan." Även en annan kvinna fanns där bland värdfolket: "en stor feet wacker Fru som hade 2-ne swarta små Fläckar på Kindbenet." Ingen läste bön, vare sig före eller efter maten.

När måltiden var avslutad följde dans. Fan själv spelade, men flickan visste inte vad han hade för instrument. Skrik och "ynkelig låt och pijpande" hördes från människor som Brita såg ligga och pinas i brinnande ugnar. Hon lade märke till att fan lade Elin på golvet. Han horade först med henne och därefter med alla de andra äldre kvinnorna, ibland på golvet, ibland i en särskild kammare.

När festen var slut for kvinnorna tillbaks hem på sina fordon. På hemvägen passade de på att besöka flera fåhus, där de tjuvmjolkade korna, klippte getterna och lade trollpåsar "med allt ondt uti" under trösklarna. Efteråt kände sig Brita sjuk och sönderbruten.

Brita hade senare i Grava kyrka identifierat en av deltagarna i festen. Dels kände hon igen ansiktet, dels hade kvinnan "ett litet Kors i högra ögat, som alla Trullkiäringar har". På själva resan hade enligt Brita sju kvinnor deltagit, "säjandes att Kierstin i Takene red på en Tiur och en av de andra Kiäringarna hade en Koo och en hade en dräng: men kan icke gifwa beskied om hwem det war".

På förfrågan uppgav Brita att hon rakt inte hade lärt sig någon trolldom som kunde ge henne vare sig "Miölk-, Kalf- eller Smörlycka: men såg att de miölckade af Knifwar Kiäringarne satte i Wäggarne".

Därefter tog häradsrätten både de angivna kvinnorna och en del andra i förhör. De flesta nekade helt och måste släppas. Men

Fan delar ut magisk salva ur sitt smörjhorn. Yttergrans kyrka, Uppland. Foto Sören Hallgren.

fyra ”erkände”: Kerstin Michelsmor, Elin i Mofikerud, Lisbeta i Fjället och Lisbeta i Klämman. Deras uppgifter om färden till helvetet och festen där stämde enligt protokollet nästan exakt med vad flickan hade berättat. Avvikelserna gällde egentligen bara några detaljer. Man kan fråga sig vad skälet var till detta.

Enligt dåtidens synsätt rädde knappast någon tvekan: de stora likheterna visade att händelserna verkligen hade ägt rum. Annars hade de anklagade ju inte kunnat berätta så lika. Men om vi i dag ägnar protokollen en närläsning blir slutsatserna givetvis annorlunda. Med vårt sätt att se var dåtidens källkritik dåligt utvecklad, och rätten var föga medveten om bristerna i den metodik som den använde för att finna "sanningen".

Inget nämns i protokollen om att fysisk tortyr har använts, men efteråt inlämnade kvinnorna från sin arrest en klagoskrift till landshövdingen där de anmälde att de hade blivit hårt pinade med handklovar. En hade dessutom blivit slagen och trampad, "utaf hwilket pinande iag nödgades mig denne saken at på taga, fastän iag hehl oskyldig dertill är". Samtidigt har det psykiska trycket varit synnerligen starkt. Av protokollen framgår med all önskvärd tydlighet att man använde religiöst hot och andra påtryckningsmedel för att förmå de anklagade att erkänna. Kvinnorna har utsatts för en massiv argumentering från flera högt uppsatta män samtidigt. Kerstin Mickelsdotter nekade först till allt, men då anlätade rätten "de närvarande Prästmän såsom Pastor i By Mag:r Karberg, vice Pastor Lars Wennerberg, Capellanerne H:r Nills Lundgren, Labeckius och Baumberg". De försökte "igenom tiänelige förmaningar af Guds ord förmå henne till sann ånger öfwer sådan Synd och ren bekiänneelse, hwar efter hon sedan hon åhördt många bewekel:a föreställningar och dess Hierta blifwet rördt till tårar och Syndens Kiändzlo, uthlät hon sig willia bekiänna huru hon på sådan galen och syndig Wäg förledd warit, förmodandes Gud warder henne Nådig och förlåter samma missgiärning".

Vad gäller Elin i Mofikerud lyckades den samlade skaran "lärdä" under sin behandling bringa henne till ett nervöst sammanbrott. Först nekade hon och påstod sig vara falskt angiven, men hon var inte stark nog att hålla emot i längden. På protokollets omständliga och till meningsbyggnaden delvis inkorrekta språk heter det: "omsider efter noga Ransakning, åthvarningar att bekiänna sanningen, underwijsning om dess Siähls wällfärd med hwarjehanda föreställningar af Guds ord så af

Djävlar skriver upp allt skvaller som berättas i kyrkan. Kungs-Husby kyrka, Uppland.
Foto Sören Hallgren.

Häradshöfdingen, actor Causa Befallningsman som närvarande Prästmän, uthbrast hon efter swår liksom anfäcktning med risting och darrande, och syntes beswimma – då Bröstat uthblåste och starkt arbetade, i de orden åtskillige gånger, män iag blifwer Sahlig af slijk bekiännelse, hwarpå när hon swarades derom och försäkrades, yttrade sig willia bekiänna alt.”

Från äldre rättegångar vet vi att man brukade ta sådana anfaktelser som tecken på att den anklagade förde en hård strid mot djävulen, som gjorde allt han förmådde för att hindra erkännandet.

När rätten hade kommit så långt var grunden lagd för ett förhör som i några fall skulle resultera i skenbara bekännelser. Det framgår tydligt att man konsekvent arbetade med ledande frågor som förhörsmetod. Utgångsmaterialet var hela tiden Britas berättelse, trots att man visste att hon var känd i bygden för lögn och skvaller och själv ansågs vara trollkunnig. Punkt för punkt tillfrågades den för tillfället anklagade kvinnan huruvida hon hade varit med om samma saker som Brita, och i regel blev svaret jakande. Här gällde det ju för henne att göra inte bara förhørsledaren till lags utan framför allt prästerna, så att hon verkligen förtjänade den syndaförlåtelse som de nyss så vältaligt hade ställt i utsikt.

Men metoden skulle knappast ha fungerat om inte alla de medverkande hade varit så helt fångna i sin tro. Bägge parter var övertygade om såväl trolldomens som kristendomens makt. När det gällde den kristna tron var prästerna ju dock ojämförligt mer kunniga. Med sin beläsenhet och sin auktoritet hade de ett otäckt överläge. Häxtron behärskade de teoretiskt på det systematiserande och fördömande vis som de hade blivit lärda genom ”Häxhammaren” och andra teologiska framställningar.

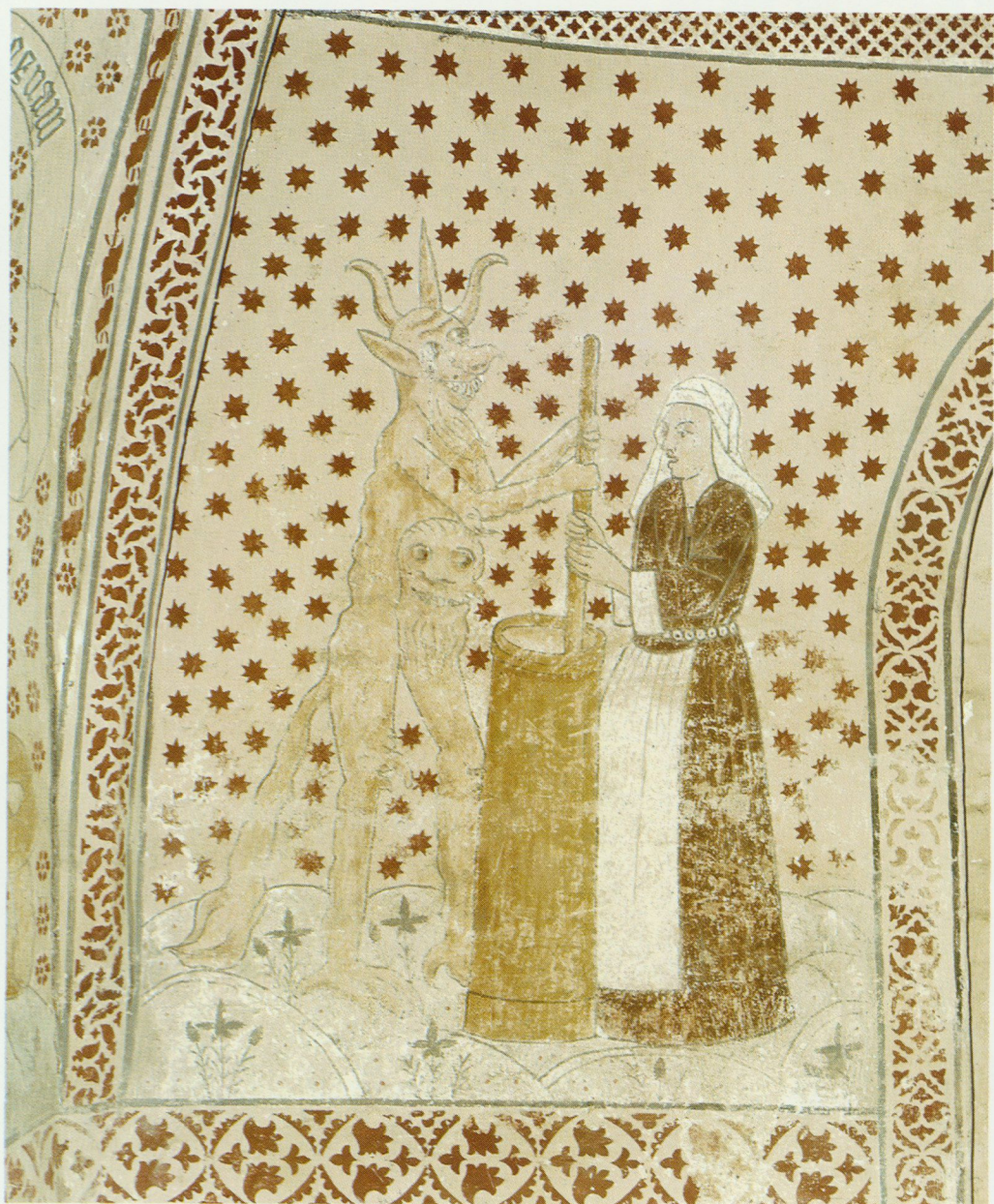
Rimligen hade ingen av kvinnorna gjort några verkliga besök hos fan som de har kunnat referera. Men det Brita berättat och som de rätt så mekaniskt bekräftade var ingalunda på förhand okänt för dem. Allt som hon redovisade var nämligen välkänt sägenstoff av ganska banal art. Det insåg tydligen varken dåtidens rättslärde eller präster – inte så märkligt kanske, efter-

som man ännu inte hade någon kunskap om vandringsmotiv och annat som tillhör det muntliga berättandets villkor. Först i vår tid, när vi har ett stort material att jämföra med, både i form av en mängd rättegångsprotokoll och av folkminnesuppteckningar, kan vi till fullo inse vilken roll sägenstoffet spelade den gången. I rättegång efter rättegång hade de som anklagats på 1600-talet och även senare åltat i stort sett samma motiv. Detaljerna varierade visserligen från framställning till framställning, men grundmotiven var i huvudsak desamma eller i varje fall snarlika – så som det ofta brukar gå till i det muntliga berättandet.

Från de gamla rättegångarna känner vi bland annat igen Britas uppgifter om hur häxor använder skorstenen för att ta sig in i hus, hur den som åker till gästabud först lägger en omvirad träklump i sängen för att dölja sin bortovaro, och hur man smörjer ett föremål med salvan ur ett horn och därvid får förmåga att snabbt flyga genom luften. Den formel som används vid avfärden är också välkänd. Att fan dröjer eftersom han har varit någonstans och förmått en kvinna att vrida huvudet av ett nyfött barn är ett vanligt motiv, likaså hans hädiska och motbjudande uppträdande i kyrkan. På samma sätt förhåller det sig med utflykten till klockorna och häxornas utrop då de kastar bort den avskavda metallen. Britas skildring av festen innehåller inget nytt, utöver det att hon talar om helvetet i stället för Blåkulla. Allt känner vi igen sedan tidigare: den eleganta lokalen, fans utseende, maten och drycken, dansen till fans musik, samlagen, klagandet från dem som pinas i ugnarna.

Till och med en detalj som den att en av häxorna pissar på ett par dragoner, som undrar hur det kan regna från klar himmel, har förekommit tidigare. Tjuvmjölknkningarna med hjälp av kniv och skadegörelserna i fåhusen är ännu vanligare motiv.

Även de små kompletteringar av Britas berättelse som övriga anklagade gjorde byggde på kända sägenmotiv. Elin levererade exempelvis en uppgift om hur det kändes att utöva hor med Satan. Hon förklarade "att hans hembl-a Lem war kall och kallt Wattr flöt från honom" – något som många anklagade kvinnor

hade påstått före henne.

De ledande frågor som ställdes med utgångspunkt i Britas framställning ledde alltså in de anklagade på kända spår. Alla kunde detta sägenstoff, och under det psykiska tryck som utövades var det sannolikt lätt att bli suggererad att tro att man själv verkligen hade deltagit. Folk skilde sannolikt inte lika starkt som nu på verklighet och dröm – med ett magiskt synsätt kan också drömmen uppfattas som på sätt och vis reell.

Men kanske räcker inte detta ändå helt. Hade de inblandade kanske ändå bakom sig någon upplevelse som de hade dåligt samvete för och som de ansåg sig kunna gottgöra genom en "bekännelse"? Omöjligt är det inte att kvinnorna hade haft någon form av sammankomster, där de hade gjort vissa experiment med utgångspunkt från det sägenstoff de så väl kände. Kanske har de velat omsätta några av fantasierna i verklighet, just under den för sin magi så berömda påskhelgen?

Forskare har spekulerat mycket över sådana sammankomster och över frågan om narkotika av något slag kan ha funnits med i bilden. I det aktuella fallet finns ju uppgifter från några av de anklagade om en märklig salva som smordes på åkdonen. Kanske har den innehållit till exempel bolmört, som lär ge en illusion av att man flyger och även påstås väcka sexuella vållustkänslor? När kvinnorna, som på den tiden saknade underkläder, satte sig på de smorda föremålen kunde giftet möjligen tränga in i slemhinnorna och få en viss effekt. Den diffusa upplevelsen under ruset kan i efterhand ha fått en inbillad påtaglighet under inflytande av suggestiva trosföreställningar och sägenmotiv, kanske under samtal, där "deltagarna" har diskuterat vad de ansåg sig ha varit med om, eller också under samvetstyngda spekulationer i ensamheten.

Intressant i sammanhanget är de uppgifter som "Kapten Elin" själv lämnade om hur hon ingick sin förbindelse med den onde. Han hade först kommit till henne en dag i fastlagstiden då hennes man var på arbete och frågat "hvarföre hon sitter så ensam, i elände och fattigdom, och icke söker sig bättre medell och bättring". Hon sa sig inte veta hur det skulle kunna gå till,

Fan hjälper en gumma att kärna smör: Dannemora kyrka, Uppland.
Foto Sören Hallgren.

och han svarade ”kom och tiena mig, så skall du få alt hwad du lijter (behöver)”. Hon blev förd till ett hus där hon fick mat i mängd, men efteråt var hon ändå så hungrig, ”at hon kunde ätit upp händerne”. På skärtorsdagen kom den onde igen, och nu räckte han henne ”ett lijtet horn pass en finger lång med Smörja uthi (...) ”med förmaning, att hon skulle” Smörja rakor, Kiäppar, Sopeqwastar och annat hwad hon wille därmed, och sättia sig och Folk på som komma till henne och wille följja med, och säjja således, far nu upp och ned och ända till Helwetet”.

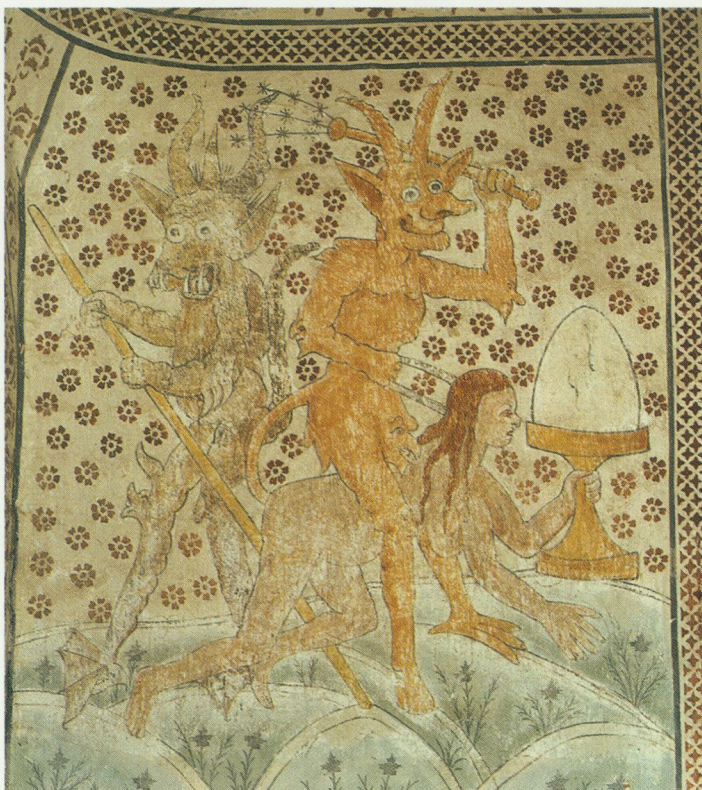
Det Elin omtalar kommer en onekligen att tänka på ett besök av någon kringvandrande försäljare av teriak eller annan ”undergörande” dekokt. Dessutom fanns ju berusningsmedel som man så gott som dagligen umgicks med i riklig mängd: ölet och brännvinet.

Hur som helst: narkotika, alkohol, självsuggestion, drömmupplevelser, hemliga sammankomster – allt detta är tänkbart. Men utan en rik tillgång på sägner och trosmotiv skulle ingen ha kunnat ge så konkreta och fylliga berättelser om häxsabbaten som fallet är i våra rättsprotokoll. Det gäller inte minst den redogörelse som Brita Persdotter lämnar och som ligger till grund för denna relativt sentida häxprocess.

Föremålen då? I processen mot Elin och hennes följeslagare förevisades faktiskt några saker som enligt vad man påstod hade använts vid helvetesfärden. Den käpp som Brita åkte på ”befans pass 2. alnar lång och /hade/ en Krok wässt i ena ändan som en half Krycka”. Ett gethorn med hål och ett kohorn uppvisades även. Gethornet skulle Brita ha att tuta i så att ”Kiäringarne skulle höra och komma fram och ihoop”. Kohornet hade enligt vad Elin uppgav innehållit den salva som Fan hade gett henne och som var ”Guhl och tiock”. Vidare uppvisades ”en lijten Pung af yllet Damasch flickan säjjer sig fått af Elin, hwaruti tycktes wara blod, och syntes Hår och jord”.

Jämför vi med föremålen på Nordiska museet konstaterar vi att samlingen bara innehåller *ett* horn. Käppens utseende stämmer inte alls. Och den omtalade pungen saknas i samlingen.

Fan rider på gumman som han har
hjälpt med smörkärningen.
Dannemora kyrka, Uppland.
Foto Sören Hallgren.

Någon motsvarighet i protokollet till de övriga föremål som förvaras på museet – björnklon, tuppfooten, skallfragmentet, "avguden" – står ej att finna i protokollet.

Det är alltså uppenbart att bara ett enda av föremålen i den samling som idag finns på museet och som går under namnet "Kapten Elins trolltyg", nämligen hornet, över huvud taget tycks kunna härröra från processen i Näs 1720. Om vi ändå förutsätter att samlingen utgöres av äkta rättegångsmaterial innehåller den även föremål som härrör från någon eller några ytterligare troldomsprocesser. Att det i Göta Hovrätts hus förvarades en stor samling "Hexeri-Instrumenter" konstaterade Linné vid ett besök där 1741. "Wij blåste på det helgade hornet, utan att

dieflar framkommo, och mjölkade mjölkekäppen, utan att få mjölk." Enligt vad Nils-Arvid Bringéus skriver i sin avhandling om Gunnar Olof Hyllén-Cavallius (1966) var man hos Göta hovrätt vid överlämnandet till Statens Historiska Museum osäker om proveniensen, i varje fall för av några av föremålen.

Men "Kapten Elins trolltyg" är trots allt ett lämpligt namn på denna hopbragta samling förment magiska föremål. Namnet syftar ju i första hand på den "Kapten Elin" som sägnerna har format och som åtminstone delvis är en annan person än verklighetens torparhustru Elin i Måfikerud, hon som i början av frihetstiden under fysiskt och psykiskt tvång förmåddes "erkänna" att hon stod i förbindelse med fan själv. "Kapten Elins trolltyg" ger oss en tydlig påminnelse om hur gärna vi vill finna samband mellan fantasieggande föremål och kända och omhuldade sägenmotiv.

Skillingtrycket om Kapten Elin. Ur
 Schön, Häxor och trolldom, 1991.